

Mahbuba RAHMONOVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti professori
E-mail: rahmonova@gmail.ru
<https://orcid.org/0009-0006-2422-799X>

O'ZBEK XALQ MAROSIMLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalq marosim folklorining shakllanishi, ijtimoiy-madaniy ildizlari va tipologik guruhlariga ajratilish asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, mavsumiy, oilaviy-maishiy va so'z magiyasiga asoslangan marosimlar folklori alohida ko'rib chiqilib, ularning har biri xalq og'zaki ijodi – aytimlar, qo'shiqlar, duo va tilaklar bilan boyitilganligi yoritiladi. Maqola o'zbek xalqining ma'naviy merosini chuqurroq o'rganish va marosim folklorini tizimli tahlil qilishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: marosim folklori, mavsumiy marosimlar, oilaviy-maishiy marosimlar, so'z magiyasi, xalq og'zaki ijodi, animizm, totemizm, qadimiy e'tiqodlar, zardushtiylik, islom, marosim qo'shiqlari.

УЗБЕКСКИЕ НАРОДНЫЕ ОБРЯДЫ

Аннотация

В статье анализируются особенности формирования узбекского народного обрядового фольклора, его социально-культурные корни и типологическое деление. Особое внимание уделяется трём группам обрядового фольклора: сезонным, семейно-бытовым и основанным на словесной магии, обогащённым народной устной поэзией – песнями, заклинаниями, молитвами и пожеланиями. Статья способствует более глубокому изучению духовного наследия узбекского народа и системному анализу обрядового фольклора.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, сезонные обряды, семейно-бытовые обряды, словесная магия, народное устное творчество, анимизм, тотемизм, древние верования, зороастризм, ислам, обрядовые песни.

UZBEK FOLK RITUALS

Annotation

This article analyzes the formation features of Uzbek folk ritual folklore, its socio-cultural roots, and typological classification. Special attention is given to three groups of ritual folklore: seasonal, family-domestic, and word-magic based, enriched with folk oral poetry – songs, spells, prayers, and wishes. The article contributes to a deeper study of the spiritual heritage of the Uzbek people and a systematic analysis of ritual folklore.

Keywords: ritual folklore, seasonal rituals, family-domestic rituals, word magic, folk oral creativity, animism, totemism, ancient beliefs, Zoroastrianism, Islam, ritual songs.

Kirish. Marosim insoniyat madaniyatining eng muhim shakllaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda, uni rivojlantirish va avloddan-avlodga yetkazishdagi samarali vosita ham hisoblanadi. Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan marosimlari — bu nafaqat diniy yoki ijtimoiy jarayonlarning yodgorligi, balki xalqning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, urf-odat va qadriyatlarini mujassamlashtirgan muhim ijtimoiy-madaniy hodisadir.

Marosim xalq san'ati va madaniyati shakllari orasida eng keng auditoriyani qamrab oluvchi, ko'p hollarda butun jamoatchilik ishtirokida o'tadigan ommaviy tadbir sifatida e'tirof etiladi. To'y, sunnat, beshik to'yi, o'lan va motam marosimlari kabi turli shakllar orqali xalq o'zining tarixiy xotirasi, diniy e'tiqodi va axloqiy qarashlarini ifodalaydi. Bu marosimlar doirasida o'tkaziladigan odatlar, rasm-rusumlar, aytiladigan qo'shiqlar, laparlar, allalar yoki aytimlar esa og'zaki ijodning eng yorqin namunalaridir.

Marosimlar xalqning eng yaxshi an'analari, odatlari, axloqiy qoidalarini o'zida mujassamlashtirishi, ularni saqlashi va rivojlantirishi jihatidan alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, bu jihatlar yosh avlodni tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Marosimlar orqali yoshlar o'z milliy madaniyati, urf-odatlari bilan tanishadi, ularning mazmun-mohiyatini anglaydi, jamiyatdagi o'rni va mas'uliyatini his qiladi. Masalan, to'y marosimlari orqali oila qadriyati, hurmat, mehmondo'stlik kabi tushunchalar yosh ongiga singdiriladi. Beshik to'yida ishtirok

etish esa yangi tug'ilgan bola hayotining muqaddas bosqichlari bilan bog'liq marosimiy qadriyatlarni yoshlar ongida mustahkamlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Marosim – bu ko'pincha an'ana va urf-odatning tarkibiy qismi bo'lib, asosan, rasmiy va ruhiy ko'tarinkilik vaziyatida o'tadigan, o'ziga xos tartib-qoidalar va ramziy harakatlarga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy hodisadir. Marosimlar inson hayotining turli bosqichlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, ular orqali jamiyatda muhim ijtimoiy, diniy, ma'naviy qadriyatlar ifoda topadi hamda avloddan avlodga uzviy ravishda yetkaziladi.

Har bir marosim o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, u xalq dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari, axloqiy qarashlari va estetik didini mujassamlashtiradi. Masalan, aqiqa (ism qo'yish) marosimi bolaning jamiyat hayotiga ilk qadamidir. Bu marosimda bola uchun ism tanlash orqali unga ezgu fazilatlar tilanadi, jamiyat oldida uning mavjudligi tan olinadi. Ism tanlashdagi ehtiyotkorlik, diniy yoki tarixiy shaxslar nomini qo'yish an'anasi xalqning e'tiqod va qadriyatlariga sodiqligini ko'rsatadi.

Nikohdan o'tish marosimi esa jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo'lgan oila tuzish jarayonining ramziy ifodasidir. Bu marosim faqat ikki yosh o'rtasidagi munosabatni emas, balki ikki urug', ikki avlod, ikki oilaning yaqinlashuvi sifatida ham qaraladi. Unda aytiladigan qo'shiqlar,

bajariladigan marosimiy harakatlar sevgi, sadoqat, burch, mehr-oqibat kabi tushunchalarni targ'ib qiladi.

Dafn qilish va xotirlash marosimlari esa inson hayotining yakuniy bosqichiga nisbatan jamiyatning hurmat va ehtiromini ifodalaydi. Bu marosimlar o'limdan keyingi hayot, ruhiy poklanish, ajdodlar xotirasiga hurmat kabi diniy-falsafiy g'oyalarni o'zida mujassam etgan. Xususan, xotirlash marosimlarida o'tkaziladigan o'qish, duolar, sadaqalar nafaqat marhumga, balki jamiyat a'zolariga ham ruhiy tasalli beradi.

Ekish (urug' qadash) va o'rimga kirishish marosimlari esa agrar jamiyatlarda tabiiy tsikl va inson mehnati uyg'unligini ifodalovchi marosimlardir. Bu kabi marosimlarda yerga, suvga, hosilga nisbatan e'tiqod, shukronalik va hurmat ifoda etiladi. Ular ko'pincha xalq og'zaki ijodi bilan uyg'unlashgan bo'lib, o'lanlar, duo-tilaklar, marosimiy qo'shiqlar orqali boyitilgan. Hosildorlikni tilash, yomon kuchlardan himoyalash, mo'l-ko'pchilikka ishonch kabi ramziy g'oyalar marosimga baraka va muqaddaslik tusini beradi.

Shu bilan birga, barcha marosimlar jamiyatdagi ijtimoiy birlashuv, guruhviy birdamlik va milliy identitetni mustahkamlovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular orqali kishilar o'zini muayyan jamoaga tegishli deb biladi, urf-odatlarini anglaydi va ularni saqlashga intiladi.

Marosimlar hech qachon bevosita, biror sabab yoki asos bo'lmasdan yuzaga kelmaydi. Ular ijtimoiy hayot, diniy qarashlar, ishlab chiqarish faoliyati va madaniy ehtiyojlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, maqsadli tarzda, ya'ni muayyan vaqt, o'rin va sharoitda maxsus uyushtiriladi. Marosimlar asosan xalqning tarixiy tajribasi, qadimiy urf-odatlarini, diniy-falsafiy tushunchalari hamda estetik qarashlari asosida shakllanadi va etnografik mohiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek marosimlari o'z tarkibida xalqning qadimiy animistik, totemistik, fetishistik qarashlarini hamda zardushtiylik va islom e'tiqodlarining izlarini saqlab qolgan. Bunday sivilizatsiyaviy qatlamlar marosimlarning nafaqat tashqi ko'rinishida, balki mazmunida, harakatlar tizimida, ramziy belgilarida va ular bilan bog'liq aytim, qo'shiq, duo va tilaklarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Marosimlar o'tkazilish vaqti, o'rni, tartibi, ishtirokchilari va ijodkorlarining funksiyasiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Shu jihatdan ularni quyidagi uch asosiy guruhga ajratish mumkin:

Mavsumiy marosimlar folklori

Mavsumiy marosimlar folklori — bu xalq og'zaki ijodining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, kishilarning tabiat hodisalarini, yil fasllari o'zgarishi, hosilning yetilishi, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq turmush tarziga asoslangan an'anaviy marosim va udumlarini o'zida mujassam etadi. Ushbu folklor janri asosan bahor, yoz, kuz va qish mavsumlari bilan bog'liq marosim qo'shiqlari, o'yinlari, iboralar, xalq urf-odatlarini va afsonaviy tushunchalarni qamrab oladi.

Bu turdagi marosimlar yil fasllari, dehqonchilik ishlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, asosan bahor (Navro'z), yoz (hosil yig'im-terimi), kuz (hosil bayramlari) yoki qish (qishloq hayoti) bilan bog'liq tadbirlarda namoyon bo'ladi. Ularda tabiat kuchlariga murojaat, baraka tilash, mo'l-ko'pchilikni so'rash singari qadimiy e'tiqodlar aks etadi. Masalan: Navro'z, Sumalak sayli, urug' qadash, o'rim boshlash marosimlari, va hokazo.

Oilaviy-maishiy marosimlar folklori

Oilaviy-maishiy marosimlar folklori — bu xalq og'zaki ijodining muhim bo'limlaridan biri bo'lib, inson hayotining asosiy bosqichlari — tug'ilish, voyaga yetish, turmush qurish va vafot etish bilan bog'liq marosimlar, udumlar, urf-odatlar va ular bilan bog'liq og'zaki matnlarni (qo'shiqlar, duolar, afsunlar, maqollar, topishmoqlar) o'z ichiga oladi.

Bu guruhga inson hayoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan marosimlar — tug'ilish, sunnat, to'y, nikoh, dafn va xotirlash kabi tadbirlar kiradi. Ular oila institutining mustahkamligi, ijtimoiy birdamlik va ajdodlarga hurmat kabi qadriyatlarini targ'ib qiladi. Marosimlarda aytiladigan alla, to'y qo'shiqlari, laparlar, marosimiy duo va tilaklar bu tur folklorning asosi hisoblanadi.

So'z magiyasiga asoslangan marosimlar folklori

So'z magiyasiga asoslangan marosimlar folklori — bu xalq og'zaki ijodining sehrli kuchga ega deb hisoblangan, so'z, tovush, duo, afsun va urf-odatlar orqali ta'sir ko'rsatishga qaratilgan marosimiy shakllarini o'z ichiga oladi. Ushbu folklor janri qadim zamonlardan beri insonlarning tabiat, ruhlar dunyosi, kasalliklar, baxtsizliklar, hosildorlik yoki sevgi kabi hayotiy holatlar bilan bog'liq ehtiyoj va ishonchlariga asoslanadi.

Bu guruhga sehrli kuchga ega, deb e'tiqod qilingan so'zlar va iboralar orqali amalga oshiriladigan marosimlar kiradi. Ular ko'pincha qadimiy diniy qarashlar — animizm, totemizm, shamanizm bilan bog'liq bo'lib, ko'z tegishdan saqlanish, darddan forig' bo'lish, tabiat kuchlarini nazorat qilish kabi maqsadlarda bajarilgan. Bu turdagi marosimlarda duolar, afsunlar, niyatlar, la'natlar yoki duo-quvvatlar muhim o'rin tutadi. Misol uchun, chaqaloqni "ko'z tegish"dan saqlash uchun aytiladigan aytimlar yoki duo marosimlari bunga misoldir.

Xulosa. O'zbek marosim folklori xalq ruhiyatining eng qadimiy, eng boy qatlamlarini o'zida mujassam etgan noyob madaniy hodisadir. Bu folklor janri xalq hayoti, urf-odatlarini, diniy e'tiqodlarini, dunyoqarashi, estetik didi va axloqiy qarashlarini uzviy ravishda o'zida aks ettiradi. O'zbek xalqining og'zaki an'analari, turmush tarziga mos ravishda shakllangan marosim folklori nafaqat tarixiy ma'lumot manbai, balki xalq tafakkuri, ruhiyati va hayot falsafasining ifodasidir.

Marosim folklori turli davrlarda shakllanib kelgan bo'lsa-da, uning asosi eng qadimiy totemizm, animizm, naturalistik qarashlar bilan bog'liq bo'lgan. Keyinchalik zardushtiylik, islom dini, sufilylik falsafasi ta'siri ostida boyigan, yangicha mazmun kasb etgan. Bu jihatlar marosimlarda kuzatiladigan duo, afsun, fol ochish, duo-tilaklar, qo'shiq va iboralarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Shu bois, marosim folklori xalq madaniyatini anglashda, uni asrab-avaylash, o'rganish va keyingi avlodlarga yetkazishda beqiyos ilmiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Chunki unda xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy ong taraqqiyoti, diniy-falsafiy tafakkuri, estetik dunyoqarashi mujassam bo'lgan. Ayniqsa, inson hayotining turli bosqichlari — tug'ilish, voyaga yetish, turmush qurish, vafot kabi muhim ijtimoiy voqealarni muqaddas deb bilgan xalq ushbu bosqichlar bilan bog'liq marosimlarni muayyan urf-odatlar, og'zaki matnlar, rasm-rusumlar orqali ado etgan.

Marosim folklorining uch asosiy tipologik guruhga — mavsumiy marosimlar, oilaviy-maishiy marosimlar va so'z magiyasiga asoslangan marosimlarga ajratilishi bu murakkab hodisani ilmiy asosda tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Bu guruhlash orqali o'zbek xalqining turmush tarzi, qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari, tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabati, urf-odatlaridagi qatlamli ma'nolar tizimli ravishda o'rganiladi. Har bir guruh o'ziga xos funksiyalarni bajaradi, xalqning o'ziga xos ruhiy-ma'naviy olamini namoyon qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek marosim folklori xalq ma'naviy hayotining ajralmas qismi sifatida, uning qadimiy an'analari va zamonaviyligining uyg'un ifodasidir. U o'tmish bilan bugunning o'rtasida ma'naviy ko'priq vazifasini bajaradi va xalq ruhiyatini, qadriyatlar tizimini o'rganishda eng ishonchli manbalardan biri hisoblanadi. Shu sababli, marosim folklorini ilmiy jihatdan o'rganish, tahlil qilish va uni zamonaviy kontekstda talqin etish folklorshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. X. Nurmatov «O'zbek xalq musiqasi». Toshkent. Oqituvco'i nashr. 1998 y.
2. Sh.Raximov. «Co'olgu ijroco'iligi va ansambli». «Dutor». «Fan» naso'riyoti.2007 y.